

МИЛАН СТЕФАНОВИЋ
Београд

СЕЋАЊЕ СА ПРИСИЛНОГ РАДА У НЕЖИДЕРУ 1944-1945. ГОДИНЕ

НЕКОЛИКО РЕЧИ О ЛОГОРИМА СРПСКИХ ИНТЕРНИРАЦА 1914-1918.

Након избијања Првог светског рата 1914. године убрзо су почела масовна одвођења становништва са окупираних подручја Србије и Црне Горе. У више места Аустро-Угарске основани су логори у којима су они били интернирани, а људи су у те логоре одвођени скоро до пред сам крај рата. О томе академик Владимир Стојанчевић каже:

*"...Зайим, нови шаласи масовних интернирања, са хиљадама људи одједном, била су изведена почешком 1916., по непосредном зајоседању Србије: практично без изузетка, шада је скоро целокупно мушко становништво изнад седамнаест година одведено у логоре под изговором да су војни обвезници, добровољци, комише или чланови и припадници разних национално-пацириошких удружења и друштвава... Крајем пролећа и у лето 1916., интернирано је више десетина хиљада људи и жена од 15 до 60 година живота, чак и више хиљада деце изнад 7 година".**

Несрећа је тим већа што се за прве две године рата ни о тим логорима ни о интерниранима није скоро ништа знало. Дописивање са породицама и када је почело било је недовољно и споро, а свет је нешто више о тим логорима сазнао тек од 1917. године, после договора савезника да се помогне Солунски фронт, када почиње и финансијска подршка, оживљавање рада хуманитарних организација и Црвеног крста посебно, "Апел цивилизованом свету" Српске социјал-демократске партије и др. Тек након тога било је могуће контактирање са логорашима и достављање помоћи и писама.

Према подацима српске владе у Аустро-Угарској било је девет логора. У пет од њих, према истом извору, умрло је 39000 интернираних. Најтежи услови за живот били су у мађарским логорима, Неђемеру, Нежидеру и Болдогасоњу. У самом Нежидеру умрло је скоро 10.000 људи! Међутим, никада се није сазнало колико је тачно у појединим логорима било интернираних и помрлих.**

* Владимир Стојанчевић, *Српски цивилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првог светског рата*, ИЧ, XXII, 1975, стр. 149.

** Ibid, стр. 154-156.

СЕЋАЊЕ СА ПРИСИЛНОГ РАДА У НЕЖИДЕРУ 1944-1945. ГОДИНЕ

I

Повод за овај чланак дао је један случајни сусрет са сарадницима Историјског музеја Србије. Том приликом сам се сетио и споменуо да имам фотографије гробнице интернираца у Нежидеру, које сам снимео 1990. године. Чувши да сам се и сам током Другог светског рата нашао на истом подручју и у сличном положају, моји саговорници су изразили мишљење да би требало о својом сећањима нешто да напишем, па је уследио и позив Музеја да то учиним. Питао сам се има ли уопште потребе да о томе пишем, јер се моја сећања односе на један знатно каснији период и на један уски сегмент из тог комплекса.

Међутим, тражећи у библиотекама нешто од литературе о логорима у Првом светском рату, уверио сам се да су сведочења бивших интернираца врло ретка и оскудна, па с тога можда и оваква сазнања из каснијег времена нису на одмет. Када је реч о нежидерском логору, довољно говори увидно излагање из књиге Душана Кривокапића¹ у коме се, између осталог каже:

"Недосћаје још две године ња да се наврши шест деценија оћ како је распушћен један од највећих и, њо њаћњама српскоћ народа, најпознаћији лаћер у некадашњој Аустро-Ућарској Монархији - Интернирски лаћер у Нежидеру. О шоме лаћеру оћтао је, колико је мени ппознаћо, један једини оћширњић ѡсан документи: књига Миладина Николића-Расинскоћ² који је у лаћер доведен средином 1916. године...", и даље: *"У лаћеру је било и друћих људи од ѡера, на ѡпример: др Милорад Недељковић, научник Милућин Миланковић, ѡесник Сима Пандуровић, новинар Крстћа Цицварић и мноћи дрући."*

Да додамо, када се већ спомињу истакнуте личности, да је у Нежидеру био интерниран и сликар Марко Мурат,³ а тамо је 1917. умро архитекта Јован Илкић,⁴ пројектант познатих београдских здања (хотел Москва, Офицерски дом, Народна скупштина, кућа Крсмановића и др.)

II

У пролеће 1944. у широј околини Београда изненада се појавише војници "Српске државне страже" и зарећаше од куће до куће да мобилишу младиће одрећеног годишта. Пошто се указала могућност да се то замени радом у Немачкој (у Аустрији), већ након пар дана стигао сам првим транспортом у Беч и нашао се у једном граћевинском предузећу у предграђу, у доста пристојним баракама, где су се градила нека склоништа.

Због неких наивних и неопрезних изјава, пред проблематичним људи-ма, нашао сам се почетком зиме на једној ледини и ветрометини недалеко од

¹ Душан С. Кривокапић, *Сећања из нежидерскоћ лаћера 1914-1918. године*, Матарушка Бања, 1976., 5.

² Миладин К. Николић-Расински, *Нежидерска ећојеја* I део, Нови Сад 1919. године.

³ *Историја српскоћ народа*, VI-2, СКЗ, Београд 1983, 431.

⁴ *Ibid.*, 457.

градића Нојзидл ам зе (Neusiedl am See) и истоименог великог језера, педесетак километара јужно од Беча и око четрдесет од мађарске границе. Доведен сам у једну малу бараку, усамљену на пољу, између Нојзидла и села Парндорфа. Ту сам затекао десетак депортованих радника. То су били дечасти између 16 и 18 година, један Пољак и један Чех, већ старији момак, механичар. Све су то били врло пристојни, мирни младићи. Сем ове двојице сви су били из истог града (мислим да се град звао Дњепрођержинск, у Дњепропетровској области, у Украјини) из радничких фамилија, Руси. Недавно сам пронашао и цедуљу са њиховим именима. Сви смо радили уз један велики булдожер који је обављао земљане радове за постављање разних препрека.

У околини је било више радилишта, са радницима из разних крајева, такође у мањим групама. Сећам се групе Јевреја из Мађарске у којој су биле и жене, а сви су изгледали прилично добро. После сам чуо да су тек скоро дошли и да у Мађарској за цело време рата, до октобра 1944. док је Хорти био на власти, Јевреји нису ишли у логоре, него тек кад су Немци окупирали Будимпешту. То су, дакле били људи који су тек недавно депортовани. За разлику од њих, једна група из Италије, деловала је врло бедно. Очигледно изгладнели, прозебли, већим делом средовечни и старији људи. Махом интелектуалци, како ми рече један од њих.

Југословене нисам сретао на тим радилиштима, мада је било наших ратних заробљеника у месту. Сви су они радили по сеоским домаћинствима у околини и, што је за мене било важно, нису имали проблема са исхраном, док је наша храна била врло лоша и недовољна. Сусрети с њима били су само случајни и кратки. Међу њима се убрзо дознало да међу радницима "има један наш". Пошто су сви носили шајкаче, није ми било тешко да их препознам, а скоро без изузетка приликом сусрета нашло се за мене бар нешто хлеба, ако не уз то лука и сланине. Није било прилике да се с неким од њих поближе упознам.

III

Под крај зиме постало је јасно да је долазак Црвене армије питање дана или недеља. То се осећало и на радилиштима: нешто се на брзину довршавало, друго се напуштало, а треће започињало. То је отприлике време од пада Будимпеште (13. II 1945.) до почетка офанзиве на Беч (крај марта 1945.).⁵ Ми смо у нашој бараци били директно прилично информисани о стању на фронтима, захваљујући нашем механичару који је имао комадић кристала кварца и слушалице. Уз разапету жицу на којој се сушила и "сушила" одећа, склопио је детектор. Најчешће смо слушали неку војну станицу. (Нисам сигуран, али мислим да је то била станица Осме америчке армије.) Ако се слушало дуже времена, док се ређају вести на разним језицима, могло се некако разабрати оно главно.

Мислим да је била половина марта кад смо се нашли изненада на новом радилишту, названом: панцерграбен (Panzergraben) то јест – против-

⁵ Енциклопедија ЛЗ, 6, Загреб 1969, 230.

тенковски ров. Тај ров требало је да иде правцем од обале језера до брда Калварија и тако да запречи прилаз Нојзидлу с југа. То је био један велики комплекс необрађеног земљишта (чини ми се, знатно већи од фудбалског игралишта) обраслог у траву и жбуње. Нешто даље од наше машине, наилазили смо на труле комаде дрвета што леже у трави, или пободени у земљу. Када сам у даљини видео и један камени стуб што стрши из корова, помислио сам да су они комади дрвета остаци крстова и да је то све неко напуштено гробље. Али, питао сам се, од куда у једном малом месту тако велико гробље, а потпуно запуштено?

Чим ми се указала прилика, отишао сам до тог камена. Пошто сам разгрнуо коров, угледао сам на доњем делу и прочитао без тешкоћа натпис ћирилицом:

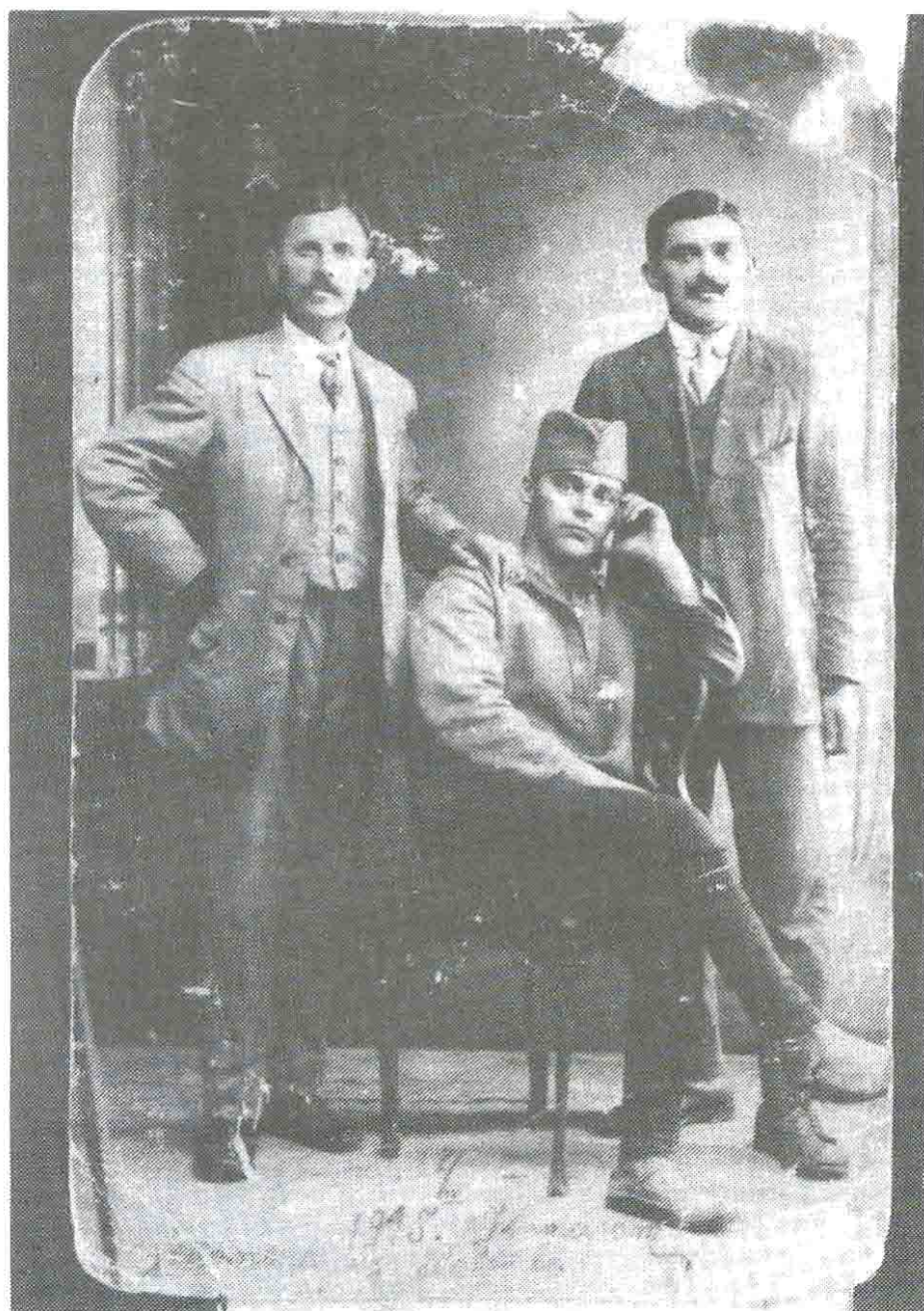
*Иншерирани Срби
својој браћи умрлој у Нежидеру
1914-1918. год.*

Био сам запањен тим неочекиваним открићем. Стојим тако и збуњен и тужан и јадан. Збуњен сам тиме што сам о Нежидеру слушао као о једном од лагера (и то најозлоглашенијем) који се налазе у Мађарској. Тада нисам знао да је то место после распада Аустроугарске издвојено из мађарског дела државе и припојено Аустрији и добило ново име: Нојзидл ам Зе (Neusiedl am See). Тужно је било видети то гробље потпуно запуштено. Види се да након подизања споменика (1924. године, како сам касније сазнао) нико о њему није бринуо. И сада, скоро 27 година после затварања лагера, ето, почело је копање кроз то гробље у ком леже остаци скоро десет хиљада људи, жена и деце...⁶ Стицајем околности у том скрнављењу један од десетак оних који су бацили прве лопате земље био је син једног од логораша из мађарских заробљеничких логора.

Сада морам да се вратим неколико година унатраг, у време када сам разгледајући старе фотографије слушао повремено казивања мог оца из његове младости, а највише о мађарским лагерима. Наиме, као млади сарачки калфа, он са својих 17-18 година из Београда одлази у Будимпешту, па затим у Беч и Минхен. Након 3-4 године рада у иностранству, долази лето 1914: Објава рата Србији; касарна на Крушику; кратка обука, па одлазак са Петим пуком на фронт; ускоро заробљавање и – опет натраг, у Мађарску! Овај пут у заробљенички логор у Комарому, са повременим "излетима", као што је браће репе у Ердељу, повремени радови у другим лагерима, па у "16. Garnisons-Spitalu" у Будимпешти, па опет натраг до Комарома... и још доста тога слушао сам од бившег ратног заробљеника, мог оца, Стевана.

А сада да се вратимо гробљу. Поред описаног споменика, нејасно се сећам да се на том комплексу називао у корову још понеки мањи камен. То је потврдила и једна фотографија коју сам недавно видео. Нисам покушавао да дођем до тих других споменика. Пре свега, кретање је било отежано због

⁶ Владимир Стојанчевић, нав. чл, 154-155.

*Стеван Стефановић (у средини, седи) са браћом Радојем (десно) и још једним
лоџорашем, и забелешком: "7/IV 1915, Комаром. Успомена из Робсјава."*

густог растиња, а сем тога, наш непосредни старешина био је један осорни Немац, који нас је све једва подносио, па није ни било једноставно да се иде у какво разгледање.

Рад на прокопавању рова кроз гробље мислим да није могао дуго трајати. Вероватно десетак дана, а није се ни далеко одмакло. Сећам се да сам за време рада на том месту залазио у једну кућу у којој је живело двоје старијих људи. То је била прва кућа у селу Вајден (Weiden), око 2 km од Нојзидла, близу места где смо радили са машином. Уз ту кућу био је ускладиштен неки материјал, по који сам ишао сваки трећи-четврти дан. Запамтио сам да сам ту долазио два или три пута, па по томе закључујем да смо ту радили око десетак дана.

То двоје људи остало ми је трајно у лепој успомени. Не само зато што су сваки пут настојали да ме на брзину што боље нахране, него што су се и иначе понашали као брижни родитељи и показивали велико саосећање с нама свима отераним од својих кућа, не кријући негодовање на све што се дешава.

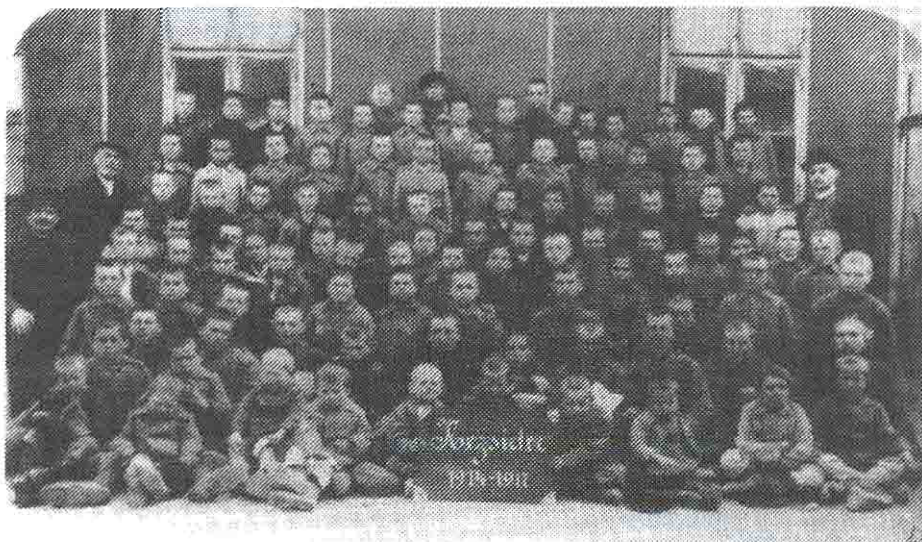
IV

Пред крај марта 1945. наш булдожер прекида рад и почиње повлачење у правцу Беча, са целом "посадом". Пролазимо кроз градић Брук на реци Лајти. Нигде живе душе. Све радње затворене. Из неког напуштеног магацина снабдемо се кутијама са конзервисаном храном. Неколико километара даље, испред села Штикснојзидл (отприлике пола пута до Беча) заустављамо се. Већ се полако хвата мрак. Наш Немац хоће ипак даље. Налазимо се на једној раскрсници. Видимо у околини винограде и у њима нешто као земунице, ваљда подруми. Пролази нека немачка јединица, повлачи се. Оцењујемо да би ово могло бити погодно време и место да се опростимо од Трећег рајха и његовог булдожера. (Већ давно смо се нас свих десетак у нашој бараци одлучили да се што пре, чим се укаже прилика, некако "склонимо" и дочекамо Русе). Пада команда и крећемо даље. Након стотињак метара наша грдосија се "случајно" сручи у јендек. (Пошто возач не може сам да управља машином због недовољног прегледа пута са свог места, један од нас стално иде испред булдожера и пази да не скрене). Сви кренемо одмах у мрак, према винограду, како смо се претходно договорили. Чујемо Немца како најпре псује, прети и виче да ће отићи да нас пријави полицији; на концу ућути и ваљда крене. Након краће паузе чујемо ту негде из близине глас: "Meister, Meister! Ich gehe auch mit!" (Мајсторе, идем и ја с вама). Био је то глас нашег младог, симпатичног Пољака. Ко зна да ли је изабрао боље решење?

Ујутру обијемо врата на некој земуници. Унутра бачве са вином. Врз-мамо се око наше машине, преносимо храну у земуницу, једва избегавамо велику опасност да страдамо од једне СС јединице у повлачењу, па више и не провирујемо из подрума два дана. Изненада настаје краткотрајна пуцњава доле негде око раскршћа. Затим тишина. Тек када смо разабрали руски говор, провиримо, дигнутим рукама и неком белом крпом почесмо да маше-

мо и вичемо (на руском). Након краткотрајне наше велике недоумице и неизвесности каква ће бити реакција, сви се братски испоздрављамо са војницима. Позовемо их у подрум. Долазе, нешто попију и одмах се враћају и настављају са укопавањем, а ми им помажемо. Нико није пијан. Одједном – експлозија гранате, одмах до нас. Само једна. Дрхтим од страха лежећи у плитком рову. Ускоро чујем глас: "Прока загињел!" (Или нешто слично). Неко додаде: "Ех, Прока, Прока!" Посао и започети разговори се настављају, као да се ништа нарочито није десило. Сада још више дрхтим, од те "фамилијарности" са смрћу.

Опраштам се с војницима и мојим друговима, који остају с њима, а ја идем да се враћам кући, како знам и умем. Повезе ме војник до Будимпеште и након два-три дана боравка у логору за репатријацију заробљеника, крс-

Деца у нежидерском логору

нем првим транспортом кући. На скели, на Дунаву, од познаника дознам нову адресу родитеља и нађем се истог дана (почетком априла) у кафани "Код два мегданције" (Преко пута "Политике" – одавно више не постоји) коју је нешто раније преузео и краће време водио мој отац.

V

После тачно 45 година (26. III 1990.) нашао сам се поново једног поподнева у Нојзидлу, пошто сам моја два пријатеља са којима сам путовао за Беч, замолио да скренемо с нашег пута и посетимо интернирачко гробље, што је радо прихваћено. Овај Нојзидл једва да је лично на онај из Другог светског рата. То је сада врло уређено, дотерано место, изразито

туристичко са пуно угоститељских и разноврсних трговачких радњи. Обала језера, уз хортикултуру, пружа разне могућности за спортове на води и рекреацију.

Питам пролазнике за интернирачко гробље. Једна девојка не зна. Младић, пролазећи, чује питање, одговара: да, да то се место и сада зове "Serbischer Friedhof" (српско гробље), али сада је тамо "eine Gärtnerei" (баштованлук), а остаци су пренесени на градско гробље. Одемо ипак до брда Калварије: у подножју велики комплекс обрађеног земљишта ни по чему не подсећа на бивше гробље.

На градском гробљу одмах нас упуте до самог горњег руба гробља и већ издалека познајем стари споменик са врло уредно одржаваним гробом, са засађеним цвећем истим као на суседним гробовима. Изглед споменика и сам натпис потпуно су исти какве сам задржао у сећању, али се ипак види да је то некако ново. Споменик је савршено вешто обновљен (сем постоља, које је задржало патину). Текст и изглед слова потпуно су исти као некад. Нова је табла додата са стране, 1955. године, као и један метални украс изнад старог текста на предњој страни. Питао сам гробара ко води бригу о одржавању гробнице. Упутио ме на месног свештеника. Ишао сам у парохијски дом, затим у цркву, где је свештеник управо служио литургију. Служба траје; већ се спушта мрак и треба да кренемо. Жао ми је што нисам имао прилику да изразим захвалност за коректно одржавање гробнице. Не мање, жао ми је што нисам дознао ништа о томе под каквим је околностима дошло до прекопавања гробља, а највише ме занимало да ли се неко с наше стране о гробљу бринуо и посећује ли неко гробницу?

VI

Одговори на нека од тих питања налазе се у горе поменутој књизи Душана Кривокапића. (Он је у Нежидер дошао из Котора 1914. као једанаестогодишњи дечак, са својом мајком која је у лагеру умрла 1916.). Та мала књига од осамдесетак страна садржи доста података о животу у лагеру и неколико фотографија из тог и каснијег периода.

Ево неких најважнијих података из послератног периода које аутор даје према наводима свог пријатеља, о коме каже:

*"Смајрам за своју дужност да овим њуштем изразим своју захвалност моме пријатељу Миловану Христићу, пензионисаном калешану речне њловидбе из Београда, чијом сам заслугом своја сећања могао да дођуним низом података и докумената, које је Христић годинама савесно прикупио, будући да је и сам као осамнаестогодишњак био одведен у нежидерски лагер. После Првог светског рата, њловећи Дунавом, Христић је посећивао наша заробљеничка гробља у Нежидеру и Болдогасоњу и доводио из Беча наше свештенике да одрже помен. Почевши од 1955. ја све до 1968. године Христић је сваке године организовао њоклонствене њоходе нежидерском гробљу и на споменик лагерским жртвама њолађао венац и уживао вошћаницу, донету из ошацбине, радећи њо без ичије моралне и новчане њомоћи."*⁷

⁷ Д. Кривокапић, Сећања из нежидерског лагера, 6-7.

Два снимка сѐменика српским жрѣвѣма у нежидерском логору из Првог свейског рата, данас њошћављен у месном гробљу Нојзидл ам зе (снимци Милана Сѣефановића 1990. године, усѣујуљени Историјском музеју Србије)

... "Године 1953., пошито се за што српско гробље нико из Југославије није интересовао, влада покрајине Бурџенланда одобрила је да се гробље преоре. Изоране кости сирјане су у косиурницу на градском нежидерском гробљу. Овамо је пренесен сјоменик умрлој браћи и постављен на косиурницу. Оних петнаест посебних сјоменика су што приликом некуд нестишли... Приликом своје прве послерашне посете, Христић је сјоменику умрлој браћи додао мраморну плочу с немачким и српским записом... за сећање на посету у јуну 1955. године.

Зашић је 1957. године додао и један гвоздени венац изливен у виду хрстивог лишћа. Захваљујући Христићевом залагању, стварања о косиурници су се с њим схваћањем култа према мртвима прихватили градоначелник Нежидера др Јакоб Медл и оштински савешник Карл Мук. Њиховом заслугом, 1956. године, око косиурнице је подигнут београдски подизац, с гвозденом оградом, прилазним сивеништем и кацијом. Личним писмом, од 12. јула 1956, градоначелник др Медл обавестио је Христића да ће се приликом сваког *Kriegsehrung-a* – одавања почаси и палим на њој часи – на српску косиурницу полагаати венац оштине града Нежидера.

Последњи помен нежидерским жртвама одржан је код косиурнице 11. јула 1968, у присуству нежидерског градоначелника инж. арх. Ханса Халбрихтера, бившег градоначелника Медла, оштинског савешника Мука, предшавника Српске црквене оштине у Бечу и једног члана југословенске амбасаде у Бечу.⁸

Неки од овде наведених података изазивају доста недоумица. Конститује се да је Христић од 1955. сваке године организовао поклонствене походе без ичије моралне и новчане помоћи. Не каже се од куда се помоћ очекивала, али је јасно да се то односи на помоћ из Југославије. Такође се не каже је ли та помоћ тражена. А логично је да би прво одатле могла да се очекује.

Ипак, помоћ се тражи и добија, у првом реду као респектабилна морална подршка, од стране локалних власти у Нојзидлу, пошто су се "Захваљујући Христићевом залагању, стварања о косиурници... с њим схваћањем култа према мртвима прихватили"... водећи људи месне власти, а сам градоначелник својим писмом најављује редовна одавања почаси уз полагање венца у име општине, што се и проводи током тринаест година.

Кроз то време присуство Југославије се изражава само тиме што је Христић "уживао воштаницу донету из оштинске". Тешко је поверовати да Христић није ништа предузимао да се уз фотографију градоначелника Медла док "држи говор пред сјомеником на српској косиурници 1960. године" – како пише испод слике бр. 4 – нађе и фотографија бар неког из југословенског представништва у Аустрији.

И коначно, на помену одржаном 1968, појављује се и један члан југословенске амбасаде у Бечу. Ваљда је случајно што је тај (тринаести по реду) помен уједно и последњи?!

Наравно, све ово треба узети "cum grano salis" (са резервом). Кривокапић има довољно разлога да, вођен емоцијама, претерује. Фактографија не мора да буде баш искривљена, али лако може бити непотпуна.

⁸ Ibid., 56-57.